

GREZSA FERENC

Lutheri szerepben

MONOSTORI IMRE: NÉMETH LÁSZLÓ
TANŰ-KORSZAKÁNAK FOGADTATÁSA

A *Tanú* megjelenése 1932-ben Németh László alkotói pályájának alighanem legjelentősebb fordulata. Az író — elmagányosodás és szétoldódás végleteit meghaladóan — olyan kilátópontot foglal el, ahonnan a kor egész panorámája belátható. Gesztusa nem csupán „exodus”, de nem is csak irodalom-organizátori vállalkozás, hanem — mint Cs. Szabó megállapította — „lutheri eretnokség”, vagyis olyan szellemi műhely alapítása, ahol a kultúra „klorofilja” előállítható. A hűség és irgalom mitológiai embermintái, Elektra és Antigoné helyébe a „görög Jób”, Philoktetész alakja lép; hiába taszítják száműzetésbe, nyílára szükség van Trója ostrománál.

Németh László a *Tanúban* a pusztán „anyagi” vagy „szellemi” forradalmak egyoldalúságával a „minőség” forradalmának összetettségét fordítja szembe. Egybeköti a társadalom „külső” és az ember „belső” reformjának programját, a nemzeti öncélúság és a talajtalan nemzetköziség szélsőségei közt a „tágabb haza”, Közép-Európa eszméjét hirdeti meg, a fasiszmus faji totalitarizmusa és a szocializmus sztálini modellje helyébe — Csoóri szavával: egérútként — a „harmadik oldal” politikáját javasolja. A *Tanú* az eszmék laboratóriuma; a szaktudományok „enciklopédikusságának”, világnézetigényének megfogalmazása, a személyiség- és közösségközpontú gondolkodás szintézise, a nemzettudat korszerűsítése — az irodalomszemléletben pedig „heroizmus” és „ironia” klasszikus egyensúlyának megteremtése, a strukturalizmus és befogadásesztétika „Sturm und Drang”-ja, a kritika világirodalmi mértékállítása. A *Tanú* jóval több, mint egyszemélyes folyóirat; az ún. esszéíró nemzedék zászlóbontása, egy új magyar reformideológia foglalatosa, olyan orgánus, melyben kultúránk „nemesebb szervezetének” lehetősége, terve és ideálképe lapang. A *Tanú* ugyanakkor Németh László életművének elvi centruma, forró magva, mikrokozmosza, alkotói pályájának regulátora is.

A kritika a *Tanú* eszmeiségének megítélésében korábban jobbra a Gaál Gábor-i koncepciót juttatta érvényre. Eszerint Németh László „ideológiája” ellentmondásos képződmény, olyan utópia, melyet a történelem nem igazolhat — így az életmű súlypontját értéktelítettebbnek vélt műfajaira: a szépirodalomra, az irodalmi bírálatokra és a kultúrtörténeti-pedagógiai tanulmányíráásra szükséges áthelyezni. (E szemlélet érvényesül például a népi írókat megfeddő 1958-as pártállásfoglalás sommás értékelésében is, mely Némethre igaztalanul a „harmadikutas nacionalizmus” bélyegét sűti.) Monostori Imre nagy munkát és szép feladatot vállal magára, amikor megkísérli lebontani az írói gondolko-

dásról a reá rakódott negatív politikai mítoszokat, s rehabilitálja társadalmi reformelképzeléseiből, ami távlatos ideaajánlat. Sok vonatkozásban járatlan úton halad: a *Tanú* (meta)politikai publicisztikája könyve írásakor még kiadatlan, a korszak eszmetörténetének jeles kutatói: Lackó Miklós és Juhász Gyula főképpen a Tanú előtti és utáni időket dolgozták fel, és hiányoznak a népi mozgalom egyes íróiról készült monografikus összefoglalások is. Így a szerző rákényszerül a fordított irányra: a *Tanú* fogadtatásának, kritikai recepciójának mérlegéből következtet vissza a Németh László-i gondolkodás tettértékére és minőségére.

Németh László életművének (különösképp a *Tanúnak*) a fogadtatása sok vonatkozásban Adyéra emlékeztet: a korabeli kritikák a rokon- vagy ellen-szenv érzelmi-gondolati prekonceptióival íródnak, a vállalás vagy elutasítás előjeleivel. Igen ritka a tárgyilagos (objektív) ítékezés, annál gyakoribb a szélsőségesen megfogalmazott álláspont. A pamflet vagy az apológia. A párhuzamnál azonban jellegadóbb a különbözős: Ady lírája „vízválasztó” szerepet tölt be a századelő magyar irodalmában, a hozzá való viszony a progresszió és a konzervativizmus szembeállítását jelzi, a frontok egyértelműségét jelöli. Németh esetében azonban ellentmondásosabb, differenciáltabb a kép: a politikai baloldalon (miképp a *Korunk* és a *Szocializmus* eltérő hangvétele tanúsítja) nemcsak „ellenségként” értékelik, de a mozgalom „útítársaként” is. Szekfű és a *Magyar Szemle* köre egy ideig toleránsabban szemléli pályáját, mint Babits és a *Nyugat* gárdája. A népi mozgalom se egységes megítélésében: e tekintetben elegendő tén csak a végpontokra utalnunk, Féja és Veres Péter éles bírálatára, illetve Gulyás Pál rajongására és Ilyés becslésére. E megosztottság belső oka — mint Monostori Imre meggyőzően fejtegeti — a *Tanú* eszméinek (a minőségelvnek) a képlékenysége s ebből eredő félreérthetősége. Németh László óvakodik a kész elméletek befejezettségétől, zártságától, determináló szellemiségétől, s — föltehetően Jaspers és Ortega ösztönzésére — az „előelméletek” mellett foglal állást. Számára a gondolkodás a tudat intencionáltsága, a nézőpont mozgékonyasága és nyitottsága, a választás szituációjában működő ösztön és iránytartás, mely az ember „vitális gócait” akarja megszállni. A heterogenitás külső oka pedig az eszmei frontok kuszasága, a magyar progresszió egységének fellazulása, kohéziójának megbomlása. A *Tanú* (ez enciklopédiaeszmének megfelelően) mintegy gyűjtőprizmája a korszak önszemléletének, az ideológiai-esztétikai mozgások paradoxijának és bonyolultságának, a magyar szellemi élet egymással csatázó törekvéseinek. (Sokkal lelkesebb és egyöntetűbb a folyóirat recepciója a kisebbségi magyar irodalmakban, ahol Németh László teljesítménye a népművelés megmaradás jegyében hasonlóképp példaértékű, mint Adyé.)

A korszakmonográfia szerzője az áttekintés, viszonyítás és kinagyítás perspektíváit köti egybe gondolatmenetében. Az összefoglaló igényű fejezetekben hitelt érdemlően határolja el — a *Korunk* és a *Gondolat* vélekedése ellenében — Németh László minőségszocializmusát az olasz típusú fasizmus ideológiájától, s megnyugtató módon tisztázza viszonyát a marxizmushoz. A sztálini politikai modell kritikusa természetesen nem kerülheti el, hogy például a Molnár Erikkel folytatott egyoldalú vitában a mozgalommal ne konfrontáljon. Az így támadt antagonizmus azonban a mozgalom „népfrontos” irányzataiban és korszakában (például Fejtő, Bresztovszky, Mónus Illés és mások cikkeiben, általában a szociáldemokrata sajtóban) a potenciális szövetség esélyének han-

goztatásával egészül ki. A *Tanú* írója ugyan — a korabeli vulgármarxizmust és a szektás gyakorlatot az élet és humánus szükségleteivel szembeállítón — idegenkedik a dogmatikussá merevedő elmélettől, anélkül azonban, hogy a mögötte rejtő „indulat” igazságát megtagadná, s a marxizmus nélküli szocializmus „apátúri” érvelését elfogadná. A szembeesítő fejezetekben Monostori okkal árnyalja a hagyományos képet, mely Németh László eszmerendszerét a Szabó Dezső-féle ideológia „finomításából” származtatja, s alapos elemzésben tudatosítja a párhuzamokat a *Tanú* szemléletmódja és Szekfű újkonzervatív reformizmusa között. „Szövetségesként talál Szekfűre, a reformtáborba tartozóként tartja számon, s a magyar élet antinómiáinak kérdésében és lényegében egyetért vele” — rekonstruálja kapcsolatukat a későbbi visszavetítések és torzítások elfogultságából. A „viszonylagos szemléleti rokonságot” csak a harmincas évek második felében kérdőjelezi meg a „törés és eltávolodás folyamata”, melyet a *Kisebbségben*-polémia és a *Szekfű*-könyv gyorsít fel. A műelemző fejezetekben a tanulmány írója jó érzékkel választja ki a *Tanú*-korszak szintetizáló igényű alapműveit, melyek tárgyukon túl Németh László világgképét és (meta)politikai felfogását is a legteljesebb mértékben reprezentálják: a *Magyarország és Európa* nagyszéjét, illetve a *Magyarok Romániában* útirajzát. Az előbbi „lendület és megtorpanás érzékeny pszichológiai határvonalán” mint kiállítás a „pusztulásra ítélt külön” mellett, történelmi értelmezés és eszmei prófécia különös ötvözete, amelyben — az elvetélt reformtervek igazolásaként — az író egész történelemszemlélete összegeződik. A „faj” fogalmát „kultúrává” spiritualizálja, a haladás eszméjét — elvetve a „piramisépítés” és a „körforgás” metaforáit — „nyitott, egyenlőtlen fejlődésként” írja le, Ortégához és Frobeniushoz, illetve Diltheyhez és Tolsztojhoz való viszonyát vita és vallomás kettősségében ábrázolja. Az utóbbi a „tejtéstvériség”-eszme történelmi mérlege, a közép-európai eszme hibaigazítása, a valósággal történő szembesítése. Korábban Németh azt hitte, hogy Közép-Európa sajátos, a nyugati fejlődéstől és a keleti struktúráktól egyaránt különböző régió kontinensünkön. Most — a romániai tanulmányúton — arra jön rá, hogy nincs három Európa, csak kettő: a három királyság és a bizánci övezet közt mély szakadék húzódik, mely Nyugat- és Kelet-Európát határolja. Módosít terminológiáján: ettől kezdve Magyarországról jobbra csak Nyugat- és Kelet-Európa relációjában beszél, a térségről pedig a megvalósulatlan utópiának kijáró keserűséggel. Monostori Imre a Németh-életmű korszakos jelentőségét azon a ponton teszi meggyőzővé, amelyet a korabeli kritika az író Achilles-sarkának vélt: eszmei, politikai vetületében.

Érdemes lett volna a tárgyalás menetébe a *Tanú* mellé a *Választ* is bekapcsolni: kontúrosabban rajzolta volna ki Németh és a népi mozgalom kapcsolatát. Kiderülne, hogy a mozgalom ideológusaként is őrzi a független gondolkodó státusát. Szövetsége a népieknek, de félti is őket a „narodnyik” beszűküléstől. Egyetért velük élet és történelem „sudárszöktető pillanatainak” kihasználásában, a régió és ország társadalmi sajátosságaihoz való igazodásban, a „kívülről várt” forradalom messianizmusa helyett a „beavatkozás” reformelszántságában, de látja a rájuk leselkedő veszélyeket is: a „ködből fújt me-separaszt” fantomját, a jobb és bal irányú ingalengés anarchiáját, az „agy” helyett a „gége” elsőbbségét, a „nagy magyar összeölekezések” ösztönét. „Ott támad, ahol kell, s akkora felületen, amekkorára követelése még szigorúan gyakorlati maradhat, de a követelés mögött elméletét is fölfejlesztheti” —

olvassuk a *Helyzetkép*ben. Ugyanakkor az író óva int attól, hogy a „mozgalomból parasztmozgalmat” csináljanak, feladva az „értelmiségi társadalom” eszményét. Felfogásában — az urbanizmusra utalón — a személyiség hasonlóképp jogforrás, mint a közösség érdeke, életművének a polgári kultúra éppúgy ihletője, mint a népi műveltség. Féja Géza irodalomtörténetében magányos alkotónak definiálja, akiben „paraszti” és „polgári” lélek viaskodik: egyfelől a puritán Dávid Ferenc-i erkölcs és zordon szektás hajlam, másfelől meg a „foglalás és térhódítás” tulajdonosi ösztöne, az elméleteket termő képesség és „intellektuális önszerelem”. Tán nem tűzés állítani: az urbánusoknak Németh nagyrészt politikai értelemben ellenfele, kevésbé íróként, gondolkodóként, emberként.

A *Tanú*-korszak vezető, sőt uralkodó műfaja az ideológiai tanulmány és politikai publicisztika. A kritikai irodalom is jobbra e vonulatot szemlézi, és Monostori Imre is helyesen jár el, amikor a korszak fogadtatásának krónikájában az eszmeiség megítélésére rakja a fő hangsúlyt. E kritikai perspektíva azonban — noha a szerző nem mellözi a *Gyász* és a *Bűn*, illetve az *Ember és szerep* visszhangját sem — némiképp háttérbe szorítja a folyóirat filozófiai és esztétikai teljesítményét. Az életmű szerves részét alkotják az ekkor meg nem jelent, a később kiadott vagy a kritika által elhallgatott művek is (*Villámfénynél*, VII. *Gergely*, *A Medve utcai polgári*). Kevesebb szó esik az enciklopédiatanról vagy a San-Remó-i napló kultúrpolitológiájáról, mint a Kert-Magyarország reformer metaforájáról vagy a „harmadik út” politikájáról. Ha pedig eszmetörténeti irányokat jelképező nevekben gondolkodunk, Szekfű mellett Szabó Dezső is megidézhető volna. Ugyanis a korszak fogadtatásában az is tanulságos, amit a kritika *nem* szemléz, ami reflexió nélkül marad.

Németh László életműve a történelmi időben kibontakozó, mozgásban levő, folytonosságában is megújuló alkotói gondolkodás. Fogalmai, metaforái korszakonként változó jelentésűek, amelyeket nem épp szerencsés dolog abszolutizálni. Így a „mélymagyarság” a *Tanú* előtt még a XVI—XVII. századi magyar irodalom robusztus gazdagságát jelöli, a *Tanú*ban a görög lényeggel rokon nemzetkarakter ábrázolása, a *Kisebbségben* szövegében meg értékelő sorsfogalom. A „tejtestvériség” metaforája más értelmű a folyóirat Közép-Európa rovatában, mint később a *Válaszban*, a *Nyugat és Bizánc* eszmeifuttatásában. E „proteuszi” alakváltás nem az írói koncepció zavarának, „pillanatnyi visszavonásának” a tünete, még kevésbé a pályaív „megroppanási pontja”, hanem a „bebalzsamozott társadalom”, a sztálini állammodell iránti idegenkedés pozitív jele, a nyugati fejlődés dinamikájához kötődő hűség megfogalmazása. Az író régiószemléletében a sajátosság motívumát kezdi felváltani a szintézis igénye, amely végső alakját majd (keleti lélek és nyugati módszer ötvözésével) az *Égető Eszterben* kapja meg.

Monostori Imre könyvében egy méreteinél és jelentőségénél fogva egyaránt hatalmas polémia összefoglalására vállalkozik, midőn a *Tanú* nyomában támadt vitákat összegezi, értékeli és nyugópontra juttatja. A kritika sokféleségén értelmezi a folyóirat eszmeiségét: a fogalmakat megtisztítja a dogmatikus vagy taktikai megközelítések fantomizáló torzításaitól, anélkül azonban, hogy a türelmetlen apologéta vagy az ortodox bíráló egyoldalúságának hibájába esne. A megbízható történész tárgyilagosságával helyezi vissza az írói gondolatokat keletkezésük közegébe, s a teoretikus irodalmár elméleti érzékenységével állapítja meg „kor feletti” érvényük meglétét vagy hiányát. Nem

intuitív „mélyfúrásokkal”, hanem egész anyagon dolgozik, tárgyismerete jóval túlhalad a közkeletű bibliográfiák (például a népi írók bibliográfiája) könyvszerkezeti adatain. Eszmetörténeti definícióit tekintélyes filológiai apparátussal támasztja alá, s a műből vett számos idézettel igazolja. Munkája kitűnő teljesítmény: azzá teszi módszertani kulturáltsága, (szak)irodalmi jártassága és invenciózus elemzőkészsége. (*Magvető, 1989.*)

BERTHA ZOLTÁN

Németh László: Sorskérdések

Bár Németh László alapvetően bízott egy általánosan elképzelt, egyszerűsített sajátosan értelmezett szocializmusmodellben, abban, hogy létezhet egyfajta szocializmus marxizmus nélkül: mostanra azonban tapasztalatilag is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a szétválaszthatóság még inkább a merő utópiák közé tartozik, mint bizonyos önmagukban vett egyetemes közösségi, szociális — „szocialisztikus” — értékek megvalósíthatóságának, pozitív (államrendi) érvényesíthetőségének a gondolata. A marxizmus elmélete ugyanis eredendően fonódott össze azokkal az ideológémmákkal — az egyéni szabadság magáértvalóságát, a plurális társadalomszerkezet feltétlenségét felfüggesztő, „meghaladó”, egynemű, totalitárius hatalmi struktúrában tárgyiasítható-kisajátítható történelmi „törvény”- vagy „szükség”-szerűségek állításával —, amelyek szigorú következetességgel vezettek el a létező szocializmusnak mint a szükségletek fölötti diktatúrának, állami rablógazdálkodásnak, korlátozhatatlan autokráciának a megteremtéséhez, eszmei alátámasztásához — s nemcsak legitimációpótlásra esetlegesen alkalmazható tételekként szolgáltak. A marxizmus ideológiai bukása éppen azért jár együtt gyakorlatilag is a szocializmusnak mint társadalmi berendezkedésnek és mint utópiának, hitnek az összeomlásával, mert a szabadságértékek emberjogi alapjait érintő, azok ellen indított támadás elvileg kompromittálta önmagát, s nem pusztán feltételezett időbeli érvényessége veszett el. (Németh László általában a XIX. századi mennyiségközponturnó materializmust, „gépmechanizmust” illető bírálatába foglalja marxizmuskritikáját, vagyis az időbeli elavulás okozta ellenérzése mellett elismeri a marxizmus korban gyökerező hitelességét és mozgósító erejét, de még inkább a marxi elmélettől függetlennek vélt tényleges szocializmus „életrevalóságát”.) Éppen az történt — a szocializmus életképtelenségének bebizonyosulásakor —, hogy feltárult valami olyan gyökeres összefüggés és kölcsönösség egy elmélet és saját valósága között, amely talán még mélyebben húzódik mégis, mint az a szféra, melyről az 1934-es Németh-esszé, a *Marxizmus és szocializmus* ezt írja: „A szocializmus életrevalósága mélyebben fészkel, mint az elméletben.” S kiderül, hogy a szabadverseny, múlt századi „rablószellem”, „rablóerkölcs” ellen felkelő igények megnövesztésére és elfogadására, a kapitalizmus méltánytalanságainak korrekciójára és humanizációjára az a polgári társadalom és civilizáció képes, amely nem iktatja ki a szabadság természetjogi, etikai, filozófiai lényegét; tehát a szocializmus mint bizonyos társadalmi kiegyenlítődésre való törekvés csak ezen belül, ennek előfeltételével nyerhet értelmet: önálló társadalmi rendszerként bukásra van ítélve.